

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

RÉDEI KÁROLY

Szófejtések

The etymologies of the following words are discussed: 359. Hungarian *ín* 'servus, sclavus'; 360. Vogul *voṭlik* 'penis'; 361. Ostyak *kēver* 'fist' < Zyrj. *kapir, gabir*; 362. Ostyak *pitša* 'loan'; 363. Votyak *kwaž* 'weather, air, god'; 364. Votyak *okmj-* 'to settle for'; 365. Votyak *-kaj* diminutive suffix.

359. magyar R *ín* 'servus, sclavus'

A régi magyar nyelvben széltében el volt terjedve *ín* 'servus, sclavus; Sklave' szavunk. Ma csupán egyetlen származékban él: *ínség* 'Elend, Not, Bedürfnis' (l. még *ínséges* 'mitleidend'). Idézzünk néhány példát az *ín* régi nyelvben való használatára: illorum, qui dicuntur *ewnek* vel servi (CorpJur. 1000–1526, 70; TESz); 1516–1519: Lathwan az sokassagot kenyerwle hw raytok, mert vala nağ *eenseghben* (JordK 38, uo.).

Az *ín* eredeti alakja kettőshangzójú volt; az *eü* > *ei* > *é ~ i* > *é ~ i*, ill. *eü* > *öü* > *ő ~ ú* fejlődéssel létrejött változatok (*ínség, énség, önség, ünség*) jobbra származékokban fordulnak elő (TESz 208).

Az *ín* nyelvtörténeti és jelentéstani aspektusairól többen írtak (Simonyi 1874: 436–437; Mikešy 1947: 144, Kniezsa 1955: 223).

Ín 'szolga, rabszolga' szavunk eredetének megfejtésére több kísérlet történt, de egyik sem hozott megnyugtató eredményt.

1. Az *ín* finnugor származtatása (MUSz 817) – vog. *mañ* 'klein, jung', lapp *māna* 'infans; Kind' stb.) – nem fogadható el.

2. Harmatta (1955: 254) az *ín*-t az iránból eredezteti, vö. óiráni **hantaka-* 'rabszolga'. Ez az etimológia súlyos hangtani nehézségek miatt sem jöhet szóba.

3. Munkácsi (ÁKE 368) szintén iránból próbálta az *ín* eredetét megfejteni: av. *yuvand*, (*yvan*), *yūn*, pehl. *yuvān*, újperzsa *žävān, žavān, ževān* 'jung, Jüng-Jüngling' (vö. lat. *invenis* ua.). Az iráni szavak alapján a magyarban **ju- *i* > *i* hangfejlődéssel kellene számolni, vagyis szavunk ma vegyes hangrendű volna: kb. *jna* > **ina-* volna a szótó hangalakja. Első szótagi magánhangzóul csak

palatális magánhangzó (*i, ě* stb.) jöhet szóba, veláris *j* nem. Ily módon ez az etimológiai ajánlat sem fogadható el.

4. Tálasi (1964: 14) – Györffy (Századok 1/158: 37) való hivatkozással – az *in*-t egy tör. *äwin* 'mag, magzat, nemzetség, nemzedék, rokonság' szóból magyarázza. A jelentésbeli megfelelés bonyolultsága ugyan áthidalható volna (bár jövevényszavakban nem szokott ilyen több lépcsős jelentésváltozás – 'mag, magzat' → 'nemzetség' → 'szolga, rabszolga' – végbemenni), de a tör. *ä* > m. *i* hanghelyettesítés teljesen szokatlan. Tehát ezt az etimológiai magyarázatot is el kell vetnünk.

A fentiekben négy, kudarcba torkolló megfejtési kísérletet mutattam be az *in* 'servus, sclavus' etimológiájára vonatkozóan. Saját idevágó kutatásaim sem vezettek eddig eredményre. Tehát végső konklúziómk: az *in* 'servus, sclavus' ismeretlen eredetű.

360. vogul *voťlik* 'penis'

Az itt következő vogul szót csupán MK vogul szótárából ismerem: ÉN *voťlik* 'hímvesző; хуй; männliches Glied'. A vog. *voťlik* hangalakja és földrajzi elterjedtsége arra mutat, hogy nem eredeti szóval, hanem jövevény elemmel lehet dolgunk. És valóban találunk a szomszédos zürjén nyelvben olyan szót, amely a vogul szó előzményéül szolgálhat: (Wied) *voťluk* 'Hodensack'; (WUo) Lu. *wotluk* (*voť-luk?*); *biva-v.*, Ud. *botluk*: *biva-b.* 'Tuchbeutel, im welchem man vormals Streichhölzer hielt (der Beutel wurde im biva getragen (Lu.), Beutel für das Feuerzeug mit Zubehör' (Ud.); (SzlSzlK) Ud. *botluk*: *biva-b.*, *biva-voťluk* 'кожаная сумочка, носимая на поясе, с огнивом и трутом'; (Безникова, А. М. (szerk.), Коми-роч кывчукор 2000) *воťлук* 'кожаный поясной мешочек с огнивом, кремнѣм и трутом'.

A zürjén 'zacskó' (a tűzszerszám részére), Beutel (für das Feuerzeug') → vogul 'penis; männliches Glied' jelentésváltozás tréfás szóhasználatnak köszönheti létrejöttét. Egyébként a genitális (nemi) szerveket illető jelentésváltozás a Wiedemann szótár szerint a zürjénben is végbement. A vogulban ezt a szemantikai folyamatot az is elősegítette, hogy a 'hímnem, penis' (genus) fogalmát egy másik, a zürj. *voťlik*-hoz hasonló szóval is kifejezhetik: vog. (MK) É. *vosj* [*wošij*], KL *vāsi*, P *vosi* ~ *veši* ~ *vāsi* 'männliches Glied'.

361. osztják *kēver* 'Faust' < zürj. *kapjir*, *gabjir*

Ostj. (Steinitz, DEWOS 712) Patk. Ko. *kēver* 'Handfläche zwischen Daumen und Zeigefinger; Faust' – Patkanov adata hangtanilag pontatlan; fonológiai tekintetben *kāwər* < **kāwər*) alakkal kell számolnunk. Ezt támogatja az alább következő etimológia is. Az osztj. *kēver* (ɔ: *kāwər*) talán zürjénből való átvétel lehet: zürj. (Wied) *gabjir* 'Faust'; (WUo) V Lu *gabjir*, Sz. Ud *kabjir* 'hohle Hand, Faust', V Lu *gabjirt-*, Sz. *kabjirt-*, 'in der Faust zusammendrücken', (SzSzlK) Sz KSz *gabjir*, AV *kabir*, FSz *kapjir*, Lu Szkr *gabjir*, AV Szkr KSz *ćabjir*, FV *ćabir*, Vm I Lu AV Ud *šamjir*, FV *šamir* 'кулак, сватка в кулак'.

Ez az egyeztetés jelentéstanilag kifogástalan, hangtani tekintetben azonban nem problémátlan. A zürj. *ga-*, *ka-* szegmentumnak megfelelő osztj. *kā* < **kā*-szabályos. A Patkanovtól áthagyományozott *kē*- pontatlan lejegyzésre vall. A szóbelseji zürj. *b*-nek szabály szerint *p* fele meg, a *w* (β) inkább csak az osztj. O nyelvjárásban van meg (Toivonen 1956: 112). Mindazonáltal a zürj. *p*, *b* → osztj. *w* hanghelyettesítés a déli nyelvjárásokban (pl. Ko) is előfordulhat. Ezt az etimológiát az ismertetett hangtani nehézségek miatt a bizonytalanok közé kell sorolnunk.

A zürj. *kabjir*, *gabjir* szónak *ćabjir*, *šamjir* változatai is vannak. Ez a zürjén szó onomatopoeitikus eredete mellett szól.

362. osztják *pitša* 'Anleihe'

Az északi osztj. *pitša* 'zaem; Anleihe' szót Hunfalvy Pál közlésében csak Vologodszki fordításainak és az orosz–osztják szótárának alapján tudjuk megadni. Jelzete a DEWOS-ban VolH. Van melléknévi *pitšaiŋ* alakja is. Steinitz (DEWOS 1250) szerint a szó eredete ismeretlen.

Véleményem szerint az osztj. *pitša* jövevény a következő zürjén szóból: (WUo) V *vožes*, I *vožes*, Ud. *vežes* 'Anleihe, Darlehen, (I auch) 'Vergeltung, Rückgabe', V *vožesa* 'leihweise genommen'. Az egyeztetés néhány szabálytalan, de jól megmagyarázható hangmegfelelés (hanghelyettesítés) ellenére kifogástalan.

Az osztjások a zürjén labiodentális *v*-t bilabiális *w*-nek fogták fel és a *v*-t nem *w*-vel, hanem a jövevénytiszavakban szórványosan jelentkező *w* > *p* változás mintájára **p*-vel helyettesítették. A szóbelseji *ʒ* helyére hanghelyettesítés révén *ts* mássalhangzókapcsolat került. Az első szótagi átadó nyelvi *o* magánhangzó a szókezdő (**w* >) *p* hatására delabializálódott. Az osztj. *pitša* alapszavául nem *vožes*, hanem *voža* átadó nyelvi alakból kell kiindulnunk. Ennek az osztjákban **pitšasa* vagy **pitšsa* felelne meg. Akármelyiket is fogadnánk el, mindegyik

idegen test az osztják hang- és nyelvi rendszerben. Ily módon az osztj. **pitšasa* **pitša* alakúvá egyszerűsödött.

A jelentések a zürjében és az osztjában pontosan fedik egymást. Persze egyetlen szóban ennyi – a szabályoktól eltérő – hanghelyettesítés, ill. hangváltozás kissé soknak tűnhet, ám valamennyi jól motiválható. Így tehát a zürj. *vožsa* > *pitša* 'Anleihe' etimológia besorolható a valószínű szövegzetetések közé.

363. votják *kwaž* 'Wetter, Luft, Gott'

Rédei Károly és Róna-Tas András közös cikkében (Rédei – Róna-Tas 1983) a 11. lapon többek közt a következő etimológia szerepel: zürj. (Wied) *kuže* 'Waldgeist', (WUo) Pecs. *kuže* 'ua.', (SSKD, KRSI.) *kuž* 'леший, черт'; votj. (Munk) Sz. *kužō*, M *kuo*, G J K *kužo*, Uf. *kužo* 'Herr, Eigentümer; Herrschaft', 'Geist, Schutzgeist, Gottheit', (Wichm–Korh) G Uf. *kužo*, MJ MU Uf. *kužo* 'Hausherr, Besitzer, Kaufman' ← kései óbolg./LOB *Xuža* ~ *Xuža* (< perzsa *Xuaja* → csuv. *Xuša* 'master').

Lehetséges, hogy az óbolgárból, de még inkább valószínű, hogy az óbolgár előzményeül szolgáló iráriból való (vö. óperzs *X'aja*, újperzsa *Xāge* 'Herr, Wirt') a következő votják szó is: (Munk) Sz *kwaž*, K *kwaž* 'Wetter', (Wichm–Korh) G B M J MU Uf. *kwaž* 'Wetter; (G Mu auch) Luft; (GB auch) Gott'.

Az őspemire **kqž* alak tehető fel. A votj. *kwaž* stb. **kqž* > **kuqž* > votj. *kwaž*, *kwaž* fejlődési soron keresztül jött létre. Ez a származtatás jelentésánál is jól magyarázható. Szolgáljon szemantikai párhuzamul a következő etimológia: FU **ilma* 'Himmel, Wetter; Gott' → finn *ilma* 'Wird, Wetter, Witterung' ~ votj. *in* (*inm-*) 'Luft; Himmel', *inmar* 'Gott' ~ zürj. *jen* (*jenm-*) 'Gott; Heiligenbild; Himmel' (UEW 81–82). L. még Rédei 2003: 165–175 (további párhuzamok). Igaz, az iráni-óbolgár adatok csak 'Herr, Wirt, Gott' jelentéssel bírnak, ám a hivatkozott jelentésani párhuzamok alapján okkal és joggal következtethetünk a hivatkozott 'Himmel, Wetter' jelentések egykori meglétére is.

364. votják *okmj-* 'sich begnügen'

Votj. (Munk) Sz. *okmj-* 'sich begnügen, zufrieden sein; genug sein', Sz K *okmoz!* 'genug', Sz. ug *okmj-* 'es ist nicht genug; es fehlt; (Wichm–Korh) G Uf *okmj-*, Sz. M *okmj-* 'ausreichen, hinreichen genügen (G Uf. Sz. M), sich begnügen, sich durchhelfen, durchkommen (Uf)', 'voll werden' (G), G *okmoz!* 'das genügt'.

Az *okmi-* ige látszólag magában áll a votják nyelvben. Jövő idő egyes szám 3. személyű alakja (*okmoz*) 'elég; genug; достаточный, довольно, хватит' értelmű. Az itt tárgyalandó votj. *okmi-* forma az *okti-* 'sammeln' (~ zürj. *ekti-* 'ua.') *mi-* visszaható képzős alakja. Ám 'sich sammeln, sich ansammeln' jelentésű *ekmi-* alak van a zürjénben, de a votjában ilyen értelmű *okmi-* nem létezik. Úgy vélem, az *okmi-* 'sich begnügen, zufrieden sein, voll werden...' a permi szócsalád tagja és a votják jelentések esetében 'gyülik; sich sammeln' jelentésből kell kiindulnunk. Tehát: 'gyülik; sich sammeln' → 'megtelik; voll werden' → 'genug sein' → 'sich begnügen, zufrieden sein'. A jelentésváltozás következtében a votj. *okmi-* elszakadt és elszigetelődött az *okti-* 'származéktól és a zürjén megfelelőktől (*ekti-*, *ekmi-*). A votj. *okmi-* itt előadott származtatását jól támogatja a következő párhuzam: zürj. (WUo) *tj-* 'voll' ~ *tjmi-* (*tjmas*) 'ausreichen, genügen, genug sein'.

365. a votj. *-kaj* kicsinyítő képzőről

A zürj.–votj. *-ka* a *-k* kicsinyítő-becéző képző változata, *a* eleme az őspermi korból megőrzött végmagánhangzó (A. Kövesi 1965: 164). Pl. zürj. (Wied) *njilka* 'Mädchen', (WUo) P *nivka* ua. (*njil*, *njiv* ua.); (Lakó 1936: 215) *nunika* 'kleines Kind' (*nunij* 'Kind'). – votj. (Munk) Sz. *anjaj*, K *anđaj*, *anakaj* 'Mütterchen' (*anaj* 'Mutter'), K *atđaj* 'Väterchen, Papa' (*ataj* 'Vater'), (Wichm–Korh) MU *nunika* 'Kind, Tochter', (Munk) K *munđaj* 'fiúcska, leányka; Kindchen' (*nunij* 'csecsemő, gyermek; Säugling, kleines Kind'), (Tarakanov 1982: 138) *lulijaj* 'душенька моя' (*lul* 'lélek; Seele'), *šulmijaj* 'сердечко мое' (*šulem* 'szív; Herz').

A votják képzőnek két változata van: *-ka* és *-kaj*. Tarakanov (1982: 137–139) szerint a *-ka* az északi és központi (centrális), a *-kaj* pedig a déli és periférikus nyelvjárásokban fordul elő. A *-kaj* az irodalmi nyelvbe a déli nyelvjárásokból került át. Minthogy *-kaj* ~ *-gaj* hangalakú kicsinyítő-becéző képző a tatár és baskír nyelvben is van, Tarakanov úgy vélekedik, hogy a votják képző a tatárból való kölcsönzés (i. h. 139). Véleményem szerint ilyen eredeztetésre semmi szükség, a votj. *kaj* permi eredetű, de hangalakjára és jelentésére a tatár képző is hatott.

366. lapp *boatte-* 'kommen'

Lapp N *boatte-* *-đ-* 'come, arrive', 2. 'be, appear', 3. 'be become', (Grundström) L *páhtēt* 'kommen, ankommen', (Schlachter) Malo *bááhtēēt* id.,

(WbKKLp 387) P *põa'tte-*, Not *pũvotte-*, Kld *piãtte-*, *piãotte-*, **po,tte-* 'kommen, (Kld. Auch) sollen, (T auch) werden'. – Úgy vélem, ez a lapp szó etimológiailag összetartozik a következő permi szócsaláddal: zürj. (WUo) V Sz. Lu I P Pecs Ud *pet-* 'hinausgehen, ausgehen, herauskommen', (Gen.) KP *pe-t-* 'ausgehen, heraus- od. Hervorkommen' | votj. (Munk) *pot-* 'ausgehen, hinausgehen, weggehen, herauskommen, sich entfernen, wegreisen, wegziehen', (Wichm-Korh) G Uf *poñ-*, B *potj-*, M J *pot-*, J MU *potj-* 'hinausgehen, herauskommen, entstehen, werden'.

Az egyeztetés hangtani tekintetben bizonyos magyarázatokot igényel. A szókezdő mássalhangzó-megfelelés kifogástalan: lapp *p-* ~ permi *p-*. Szóbelseji mássalhangzóul lapp *tt* ~ *đ* < **t* tehető fel. A permi nyelvek gemináta **tt*-re utalnak. Az eredeti FP képviselőt **tt* lehetett. A lappban az eredeti **tt* esetében a fokváltakozás hatására sorreltolódás történt: **tt* ~ **t* > **t* ~ **đ*.

Első szótagi szóbelseji magánhangzóul **o* tehető fel. A FP alapnyelvre **potta-* (< **pota*) alapalak rekonstruálható. Ennek a lapp *boatte-* szabályos folytatója. A permi nyelvekben a szókezdő bilabiális *p* hatására az eredeti labiális *o* delabializálódott: **o* < PP **e* vagy **ę* > zürj.-votj. *e*. Az így keletkezett *e* a zürjénben megmaradt. A votjákban némelykor a labiális mássalhangzó-környezet hatására *o*-vá labializálódott. A delabializáció jelenségéről l. Rédei 1984a: 191–195, 1984b: 53–59.

A szó jelentése a FP alapnyelvben 'kimegy; ausgehen, hinausgehen' lehetett. A lapp szó 'jön; kommen' jelentése másodlagos. Hasonló jelentésmegfelelés van a következő szócsaládban is: finn *lähte-* 'losgehen, gehen, losziehen, abfahren, abreisen' ~ votj. *likti-* 'kommen, ankommen' ~ zürj. *lok-*, *lokt-* 'ua.' ~ osztj. V Vj. *lüyat-*, Trj. *liyat-*, Irt. *tiwət-* 'hinausgehen, weggehen' (SKES 2: 319; SSA 2: 122).

Irodalom

- Harmatta János (1955), Hozzászólás Kniezsa István „A magyar állami és jogi terminológia eredete” című előadásához. NyLÖK 2: 237–266.
- Kniezsa István (1955), A magyar nyelv szláv jövevényszavai I–II. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- A. Kövesi Magda (1965), A permi nyelvek ősi képzői. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Lakó György (1936), Finnugor hang- és alaktani adalékok. NyK 50: 212–228.
- Mikesy Sándor (1947), *Inaszakla*. MNy 43: 144–145.
- Rédei Károly (1964), Vannak-e az előmagyar-permi érintkezésnek nyelvi nyomai? NyK 66: 253–261.
- Rédei Károly (1984a), A szóeleji és szóbelseji labiális mássalhangzók delabializáló hatása az őspermiben. NyK 86: 191–195.

- Rédei, Károly (1984b), Die labialisierende Wirkung der anlautenden und inlautenden labialen Konsonanten im Ungarischen. FUF 46: 53–59.
- Rédei Károly (2003), Még egyszer *isten* szavunk eredetéről (tekintettel az észak- eurázsiai nyelvekre). FUD 10: 165–175.
- Rédei, Károly – Róna-Tas, András (1983), Early Bulgarian Loanwords in the Permian Languages. AOH 27: 3–41.
- Simonyi Zsigmond (1874), *In, Inas, Inség*. Nyr 3: 436–438.
- Tálasi István (1964), A magyar nép anyagi kultúrája Európában. NyIOK 21: 3–22.
- Тараканов, И. В. [Тараканов, И. В.] (1982), Заимствования лексики в удмуртском языке. Изд. Удмуртия. Ижевск.
- Toivonen, Y. H. (1956), Über die syrjänischen Lehnwörter im Ostjakischen. FUF 32: 1–169.
- WbKKLp = Itkonen, Toivo Immanuel (1958), Wörterbuch des Kolta- und Kola- lappischen I. LSFU 15.